

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1968

STUDIA HUMANIORA PERENNIA

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΕΡΡΙΚΟΥ ΣΚΑΣΣΗ

Ἄντιβασιλεῦ,
Μακαριώτατε,

Ἐὸς *studia humaniora*, ἦτοι σπουδαί περισσότερον εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀρμόζουσαι, ἀσχολία κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπίνη, διὰ τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζεται ἡ μελέτη τῶν γραπτῶν μνημείων, κυρίως δὲ τῶν λογοτεχνικῶν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πλάσμα τῆς Ἀναγεννήσεως: Ὁ Ἔρασμος (1466-1536) ἀπὸ τὸ *Rotterdam* φαίνεται ὅτι μετεχειρίσθη τὸν ὄρον *humaniora (studia)*, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε ἔγινε συνήθης.

Ἄλλὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ὡς εὐρωπαϊκὴ ἔννοια ὑπάρχει ἤδη εἰς τὸν ρωμαῖον ρήτορα, πολιτικὸν καὶ φιλόσοφον, τὸν *M. Tullius Cicero*.

Ὁ Κικέρων καλεῖ τὴν ἐπιστήμην τῆς λογοτεχνίας, τὴν φιλολογίαν ἢ τὸ κυριώτερον μέρος ταύτης, *artes, quae ad humanitatem pertinent, ad humanitatem informant*¹. Καλεῖ ἐπίσης τὰς σπουδὰς ταύτας *studia humanitatis*².

Αἱ ρίζαι τῆς *humanitas* εἰς τὸν Κικέρωνα εὐρίσκονται εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ γενικώτερον τὴν Ἀκαδημίαν.

1. *Pro Archia* 2 κέ.

2. *Pro Murena* 61. *Pro Caelio* 24.

Αὐτὸς ὁ Κικέρων διηγεῖται τὸ ἐξῆς χαρακτηριστικόν: Ὁ Πλάτων καὶ οἱ σύντροφοί του ταξιδεύοντες κάποτε ἐξεβλήθησαν ὑπὸ τρικυμίας εἰς ἔρημον ἀκτὴν. Οἱ ἄλλοι συνταξιδεύοντες ἐξ ἀγνοίας τοῦ τόπου ἐφοβήθησαν σφόδρα. Ἄλλ' ὁ Πλάτων παρατηρήσας, ὅτι ἐπὶ τῆς ἄμμου εἶχον χαραχθῆ γεωμετρικά τινα σχήματα, ἀνεφώνησεν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἦσαν ἀγαθοὶ ἄνθρωποι (*bono essent animo*).

Ταῦτα δηλ. δὲν συνεπέρανεν ἐκ τῆς καλλιεργίας τῶν πέριξ ἀγρῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐνδείξεων ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε μόρφωσις (*ex doctrinae indiciis interpretabatur*¹).

Ὁ Κικέρων προεξαγγέλλει εἰς τὴν παράγραφον αὐτὴν τοῦ ἔργου του *De republica* τὴν πεποιθήσιν ὅτι ὀνομάζονται οἱ ἄνθρωποι ἄνθρωποι, μόνον ὅσοι ἔχουν καλλιεργηθῆ διὰ τῶν ἰδιαζουσῶν εἰς τὸν οὐμανισμόν τεχνῶν: *cui persuasum sit appellari ceteros homines esse solos eos, qui essent politici propriis humanitatis artibus*².

Ὅθεν θεωρεῖται καὶ δικαίως ὁ Κικέρων πατὴρ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ *humanismus* (οὐμανισμοῦ).

Ἦδη εἰς αὐτὸν εὐρίσκεται καὶ ἡ πεποιθήσις περὶ τῆς ὑπερχρονικότητος τῶν πνευματικῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὡσαύτως τῆς ὑπερχρονικότητος τῶν περὶ αὐτὰ σπουδῶν.

Ἐχρησιμοποίησεν, ἵνα δηλώσῃ ταῦτα, τὸ ἐπίθετον *perennis*.

Εἰς τὸ ἔργον του *Brutus*, ὅπερ ὑπὸ μορφὴν διαλόγου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἱστορίαν τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας καὶ συγχρόνως τὸν ἀπολογισμόν τῆς ρωμαϊκῆς ρητορικῆς, (γραφὴν περὶ τὸ 46 π. Χ., ὅτε δὲν ὑπῆρχον πλέον λόγῳ τῶν πολιτικῶν γεγονότων συνθῆκαι περαιτέρω ἀσκήσεως τῆς τέχνης ταύτης), συμβουλεύει ὁ Κικέρων τὸν Βρούτον: «Σὺ ὅμως, Βρούτε, εἰ καὶ αὕτη ἡ δυσμενὴς συμφορὰ τῆς πολιτείας καταπιέζει τὴν πορείαν τοῦ πνεύματός σου, κρατήσου σταθερὸς εἰς τὰς εἰς τὸν χρόνον ἀντεχούσας μελέτας σου (*contine te in tuis perennibus studiis*)... Διότι δὲν ἀρμόζει κεκοσμημένος διὰ τῶν πλου-

1. *De republica* 1, 29.

2. *De republica* 1, 28.

σιωπιάτων καρπῶν τῶν τεχνῶν, τὰς ὁποίας... ἔλαβες ἐκ τῆς πόλεως ἐκείνης, ἣτις θεωρεῖται πάντοτε ὡς ὁ οἶκος τῆς ἐπιστήμης, [πρόκειται περὶ τῶν Ἀθηνῶν], νὰ περιπέσης εἰς παρακμὴν, πρέπει νὰ συνεχίσης τὴν παράδοσιν» (*Brut.* 332).

Ὁ Κικέρων ἐπομένως βλέπει ὡς μόνον μέσον συνεχίσεως τῆς ἀκμῆς τῆς ρητορικῆς, σήμερον θὰ ἐλέγομεν τῆς λογοτεχνίας, τὴν σπουδὴν τῶν *artes*, ἣτοι τὰς κλασσικὰς σπουδὰς.

Ἄλλ' ὁ πρῶτος, ὅσον γνωρίζω, ὅστις μὲ ἀπόλυτον συνείδησιν ἐχαρακτήρισε πνευματικὸν ἔργον ὑπερχρονικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, εἶναι ὁ *Q. Horatius Flaccus* :

Εἰς τὴν τελευταίαν, τὴν 30ῆν ᾠδὴν τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ λυρικοῦ του ἔργου, ἣ ὁποία θεωρεῖται ὡς ὁ ἐπίλογος τῆς πρώτης καὶ κυριώτερης περιόδου τῆς ποιήσεώς του, λέγει.

*Exegi monumentum aere perennius
regalique situ pyramidum altius,
quod non imber edax, non aquilo inpotens
possit diruere aut innumerabilis
annorum series et fuga temporum.
non omnis moriar multaue pars mei
vitabit Libitinam; usque ego postera
crescam laude recens... κ.λ.π.*

Ἐν μεταφράσει :

Ἐπεράτωσα μνημεῖον διαρκέστερον ἀπὸ τὸν χαλκόν,
ὑψηλότερον ἀπὸ τὰς βασιλικὰς πυραμίδας,
τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ καταστρέψῃ ὁ πολυβόρος ὄμβρος,
οὔτε ὁ ἀχαλίνωτος καὶ ἀκρατῆς βοριᾶς,
οὔτε ὁ ἀμέτρητος χρόνος καὶ τὸ πέρασμα τῶν καιρῶν.
Δὲν θὰ ἀποθάνω ἐξ ὀλοκλήρου
καὶ ἐν μέρος (τὸ καλύτερον ἐννοεῖται) τοῦ ἑαυτοῦ μου
θὰ ἀποφύγῃ τὸν θάνατον, ἀκαταπαύστως θὰ μεγαλύνωμαι
πάντοτε νέος διὰ τῶν ἐπαινῶν τῶν ἐπιγιγνομένων...

Ἡ ἐπιστήμη παραπέμπει ἐνταῦθα εἰς τὸν ἕκτον πυθιόνικον τοῦ Πινδάρου (6, 7 - 14) ὡς εἰς τὸ πρότυπον τῆς σκέψεως τοῦ Ὅρατίου:

ἐτοῖμος ὕμνων | θησαυρὸς ἐν πολυχρύσῳ |
 Ἐπολλωνία τετείχισται νάπα·
 τὸν οὔτε χειμέριος ὄμβρος ἐπακτὸς ἐλθὼν, |
 ἐριβρόμου νεφέλας |
 στρατὸς ἀμείλιχος, οὔτ' ἄνεμος ἐς μυχοὺς |
 ἄλὸς ἄξιοισι παμφόρῳ χεράδει |
 τυπτόμενον.

Ἄλλὰ εἰς τὸν Πίνδαρον δὲν ὑπάρχει ἡ ἱστορικὴ συνειδήσις, ἡ συνειδήσις τῆς αἰωνιότητος τοῦ λογοτεχνήματος.

Μόνον εἰς τὴν Σαπφὴ ἴσως ὑπῆρξεν ἀνάλογος πρὸς τὴν σκέψιν τοῦ Ὅρατίου, προσθέτω καὶ τοῦ Ὀβιδίου, εἰδικώτερον πρὸς τὴν φράσιν *non omnis moriar* (δὲν θὰ ἀποθάνω ἐξ ὀλοκλήρου).

Τοῦτο συνάγεται ἐκ χωρίου τοῦ ρήτορος Ἀριστείδου, 28, 51 (II 158): οἶμαι δέ σε καὶ Σαπφοῦς ἀκηκοέναι... μεγαλαυχουμένης καὶ λεγούσης, ὡς αὐτὴν αἱ Μοῦσαι τῷ ὄντι ὀλβίαν τε καὶ ζηλωτὴν ἐποίησαν καὶ ὡς οὐδ' ἀποθανούσης ἔσται λήθη.

Βεβαίως ἡ ἀσχολία περὶ τὰ ἔργα τοῦ λόγου εἰς τὴν Εὐρώπην εἶναι, ὡς δέχεται σήμερον ἡ ἐπιστήμη, δημιούργημα τοῦ τρίτου π. Χ. αἰῶνος καὶ δὴ κυρίως τῶν ἀλεξανδρινῶν (300 - 30 π. Χ.).

Μέχρι πρό τινος ἐπιστεύετο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ τῆς φιλολογίας.

Καὶ ἂν θέλωμεν νὰ εἶμεθα ἱστορικώτεροι ἢ ἀκριβέστεροι, θὰ πρέπη νὰ στραφῶμεν εἰς πολὺν παλαιότερον χρόνον, ἀφ' οὗ ὁ Θεαγένης ὁ Ρηγίνοσ ὑπῆρξε κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ πρῶτος, ὅστις προηρένησε περὶ τοῦ Ὀμήρου καὶ τῆς ποιήσεώς του, ἐμελέτησε δὲ ἰδιαιτέρως καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ, ὥστε κατὰ τὴν παράδοσιν ἀπ' αὐτοῦ ἤρξατο «ἡ γραμματικὴ... ἢ περὶ τὸν Ἑλληνισμόν».

Καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα, τὸν 6^{ον} π. Χ., εἶχον

οί ραφωδοί εἰς τὴν διάθεσιν των συλλογὰς ἀσυνήθων λέξεων, γλώσσας, πρὸς κατανόησιν τῶν ἐπῶν, ὅπερ ἀποδεικνύει γλωσσικὴν ἤτοι φιλολογικὴν ἀσχολίαν περὶ τὰ κείμενα ἐκεῖνα.

Ἐξ ἄλλου ὑπεστηρίχθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μὲ πολλὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ Ὅμηρος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος φιλόλογος, κυρίως διότι εἰς πολλὰ χωρία τῆς Ἰλιάδος, ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας, εἶναι φανερὰ ἢ προσπάθειά του νὰ ἐτυμολογήσῃ ὀνόματα ἢ νὰ ἐξηγήσῃ λέξεις, ἐπιδεχομένης οὐχὶ μίαν μόνον ἐρμηνείαν.

Ἄλλ' ἢ πεποιθήσεις, ἥτις ἀνήχθη εἰς ἀρχὴν πλέον, ὅτι τὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος δὲν καταλύονται ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ αἱ περὶ αὐτὰ σπουδαὶ εἶναι ἐπίσης ἀκατάλυτοι, εἶναι δημιουργήματα ρωμαϊκὸν καὶ δὴ τῆς περιόδου ὀλίγον μετὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον εἰς τὴν Ρώμην, τῆς ἐποχῆς δηλονότι, καθ' ἣν ὁ *humanismus* λαμβάνει τὴν ἀνωτάτην μορφήν αὐτοῦ ὡς ἰδεολογία.

Κίνητρον πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πεποιθήσεων αὐτῶν ὑπῆρξαν πάλιν τὰ ἐπιτεύγματα καὶ τὰ δημιουργήματα, κυρίως τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τὰ λογοτεχνικά, τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Λέγω πάλιν, διότι καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ, περὶ-που εἰς τοὺς χρόνους τοῦ *Arrius Claudius Caecus*, ἔγινεν ἐκ τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα.

Ἄλλ' ἐνταῦθα πρέπει νὰ προσέξωμεν κυρίως δύο παράγοντας :

1. Ἡ Ρώμη ζῆ κατὰ τὰ πρῶτα πενήκοντα ἔτη τοῦ πρώτου π. Χ. αἰῶνος ἐν συνεχεῖ ἀναταραχῇ. Οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες μὲ τὰς τρομακτικὰς συνεπείας αὐτῶν, τὰς προγραφὰς κυρίως, ἢ οἰκονομικὴ καταστροφὴ εὐρέων κύκλων, ἢ ἠθικὴ ἐξαθλίωσις, ὁ ἐκφυλισμὸς τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, περὶ τῶν ὁποίων πληροφορούμεθα ἐκ τῶν λόγων τοῦ *Κικέρωνος*, τῶν ποιημάτων τοῦ *Κατούλλον*, τοῦ ἔπους τοῦ *Λουκρητίου* καὶ πρὸ πάντων τοῦ ἀπαισιοδόξου ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ *Σαλλουστίου*, εἶναι τὰ σημεῖα τῆς ἀναταραχῆς, τῆς ἐσωτερικῆς ἀβεβαιότητος ἐνὸς κόσμου, ὁ ὁποῖος σπεύδει μὲν πρὸς τὴν διάλυσιν, ἀλλὰ συγχρόνως ἀναζητεῖ τὴν σωτηρίαν, τὴν ἀνανέωσιν.

Αἱ ἑλληνικαὶ ἰδέαι τοῦ κράτους εἶναι τὸ μόνον μέσον, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ βοηθήσῃ.

Ἄλλ', ὡς ἐπιτυχῶς γράφει ὁ *Ernst Howald*, ἡ ἐπαφὴ πρὸς τὰς ἰδέας ταύτας σημαίνει ἐπαφὴν πρὸς ὀλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν κληρονομίαν.

2. Ὁ δεύτερος παράγων εἶναι καθαρῶς ρωμαϊκός.

Ἡ ἐπαφὴ αὕτη δὲν σημαίνει ἀπλῶς δάνειον. Πρὸ τῆς ἐπαφῆς ταύτης εἶχον οἱ Ῥωμαῖοι θέσει σοβαρὰ θεμέλια, ὡς δημιουργοί, ποιηταὶ πρὸ πάντων, καὶ ὡς ἐρευνηταί, ὅπως ὁ μεγαλύτερος τραγικὸς ποιητὴς τῆς Ῥώμης, ὁ *L. Accius*, ἐνὸς πνευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα ἔγιναν δεκτὰ εἰς τὴν Ῥώμην κατὰ τρόπον κριτικὸν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔλαβον ἔνδυμα ρωμαϊκόν.

Αὐτὰ τὰ ἐκρωμαϊσμένα ἑλληνικὰ πρωτότυπα εἰσῆλθον ἔπειτα εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον καὶ ὁμοῦ μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ προσδιώρισαν τὴν οὐσίαν τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως.

Ἐνωσις ἐπομένως τῶν πνευματικῶν ἔργων, τῶν διὰ τοῦτο καλουμένων ἀδελφῶν πολιτισμῶν τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἐνότης τῶν σπουδῶν, τῆς ἐπιστημονικῆς περὶ αὐτὰ ἀσχολίας.

Οὕτω προέκλυαν τὰ *studia humaniora*.

Καὶ εἶναι *perennia*.

Τὸν ὄρον *perennis* ἐχρησιμοποίησεν ἡ φιλοσοφία διὰ τὸν ἑαυτὸν της.

Ὁ *Leibniz* μετεχειρίσθη περὶ τὸ 1700 τὸ ἐπίθετον *perennis* εἰς τὴν ἔκφρασιν *perennis philosophia*.

Ἐλαβε τὸν ὄρον ἐξ ἐνὸς πολυῖστορος τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως, οὐχὶ ἵνα δηλώσῃ ἀπλῶς τὴν συνέχειαν ἢ καὶ αἰωνιότητα τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ κυρίως τὴν γονιμότητα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ταύτης ἐπὶ τὴν πορείαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὠρισμένας ἀποφασιστικὰς ἢ μεγάλας στιγμὰς ἢ καμπὰς τῆς ἱστορίας.

Ἄλλὰ—καὶ παρακαλῶ νὰ μὴ παραξενευθῶσιν οἱ παριστάμενοι συνάδελφοι, ἀντιπρόσωποι τῆς φιλοσοφίας—αὐτὸ ἀκριβῶς συνέβη

μέχρι σήμερον καὶ μὲ τὴν μελέτην, ἂν θέλετε, τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Διατηρεῖ ἐπὶ δύο χιλιάδας ἐτῶν, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀποικτὰς τὰς πύλας πρὸς τὰ ἔργα, δηλαδὴ τὰς πραγματοποιήσεις ὠρισμένων ἐκ τῶν μεγαλυτέρων δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Διότι αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Ἐξ ἄλλου δὲν εἶμαι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας συνῆψα τὸ *perennis* πρὸς τὴν φιλολογίαν. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν καὶ ὑπὸ τὸ αὐτὸ πρῶσιμα ἔπραξε τὸ αὐτὸ ὁ διάσημος φιλόλογος *Rudolf Pfeiffer*.

Ἐγὼ ἀνέτρεξα εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ διεπίστωσα ὅτι ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὀλοκληροῦται ἡ διαμόρφωσις τοῦ οὐμανισμοῦ, εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς κινήσεως, ὁ Κικέρων καὶ ὁ Ὀράτιος, ἐσφυρηλάτησαν πρῶτοι τοὺς ὅρους.

Δικαιωματικῶς κατὰ ταῦτα τὰ *studia humaniora* δύνανται νὰ χρησιμοποιήσωσι δι' ἑαυτὰ τὸ ἐπίθετον, τὴν ἰδιότητα *perennis* ὡς βασικὸν αὐτῶν χαρακτηριστικὸν καὶ ἀπὸ οὐσιαστικῆς καὶ ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως.

Ἡ γνωριμία μὲ τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἀπετέλεσε μέχρι καὶ σήμερον τὴν δύναμιν διὰ τῆς ὁποίας ἐκινήθη ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν τοῦ Εὐρωπαϊοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον διακρίνει ὁ πολιτισμὸς.

Πρὸ πάντων εἰς τὰς περιόδους τῆς ἀκμῆς καὶ τῶν μεγάλων ἐπιτευγμάτων τῆς Δύσεως δὲν παραγνωρίζεται καὶ δικαίως ἐκτιμᾶται ἡ εὐεργετικὴ καὶ γόνιμος ἐπίδρασις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Περὶ τὰ ἔτη τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἰδεολογία τῆς *humanitas* εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀδυνατῇ εἰς τὴν Δύσιν, καὶ ἡ φιλολογία, τόσον εἰς τὴν Δύσιν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἶχεν ἀρχίσει νὰ καθίσταται ἄγονος. Μετὰ δύο αἰῶνας ὁ Τερτυλλιανὸς (c. 160 - c. 240 μ. Χ.) ὠμίλει πλέον μετὰ περι-

φρονήσεως διὰ τὴν *doctrina saecularis litteraturae*. Ὁ κίνδυνος τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἦτο ἐγγύτατα.

Ἄλλ' ἰδοὺ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε συγκροτηθῆ ἡ πρό πέντε ἢ ἕξ αἰώνων ἡ φιλολογία εἰς ἐπιστήμην, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, γίνεται ἀνάστασις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους, διότι χρειάζεται διὰ τὴν διδασκαλίαν τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱερῶν κειμένων. Τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν εἶχε μάθει ὁ Ὠριγένης πρὸς κατανόησιν τῶν κλασσικῶν φιλοσόφων, ἐφαρμόζει τώρα πρὸς κατανόησιν τῆς γραφῆς.

Διὰ τοῦ τρόπου τούτου συμφιλιώνεται τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα πρὸς τὸν χριστιανισμόν καὶ ὁ χριστιανισμὸς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Μετὰ ἓνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα ὁ Ἅγ. Ἰερώνυμος (c. 340 - 420) διὰ τῆς μεταφράσεως τῆς Βίβλου θεμελιώνει ἐκ νέου τὴν φιλολογίαν εἰς τὴν Δύσιν. Αὐτὸς ὁ κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ *Ludwig Traube*, χριστιανὸς Ἀρίσταρχος ἤγωνεν ἐν ἑαυτῷ τὰς ιδιότητας τοῦ χριστιανοῦ πατρὸς, τοῦ οὐμανιστοῦ καὶ τοῦ φιλόλογου. Εἶχε τραφῆ μὲ τὸν Πλαῦτον, τὸν Τερέντιον, τὸν Λουκρήτιον, τὸν Βεργίλιον, τὸν Ὀράτιον, τὸν Πέρσιον, τὸν Λουκανόν. Εἰς τὸ ὑπόμνημά του εἰς τὸν Ἰερεμίαν παρέμπει εἰς τὸν Λουκρήτιον καὶ τὸν Πέρσιον, συγκρίνει τὰ παρὰ τοῖς προφήταις ἀπαντῶντα ρητορικὰ σχήματα πρὸς τὰ παρὰ τῷ Βεργιλίῳ, κυρίως τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς ἀποστροφάς.

Εἰς τὴν περίφημον ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν *Paulinus* (353 - 431), ἀπὸ τοῦ 409 ἐπίσκοπον τῆς *Nola*, πραγματεύεται τὸ θέμα ἀγιότητος καὶ μόρφωσις καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ κατανόησις τῶν γραφῶν ἄνευ κλασσικῆς μορφώσεως, ἄνευ τῆς βαθείας γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας.

Εἰς δὲ τὸ γῆρας του (*Epistolae*, *Hilberg* 3, 131, 13 κ. ἑ.) ἐπαναφέρει εἰς τὴν μνήμην του πόσον εἶχεν ἐθισθῆ εἰς τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ Κοϊντιλιανοῦ, εἰς τὴν σοβαρότητα τοῦ *Fronto*, εἰς τὴν ἀπαλότητα τοῦ Πλινίου, εἰς τοὺς χειμαρρῶδεις λόγους τοῦ Κικέρωνος.

Αἱ ὀφειλαί του εἰς τοὺς κλασσικοὺς συντελοῦσι καὶ πάλιν εἰς τὴν συμφιλίωσιν ἢ συνεργασίαν τῆς χριστιανικῆς πρὸς τὴν θύραθεν λατινικὴν γραμματείαν.

Οὕτω αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ συνετέλεσαν ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν διάδοσιν καὶ κάθαρσιν τῆς τεραστίας κοσμοϊστορικῆς δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἄλλά, διὰ νὰ εἶμαι σαφέστερος καὶ ἀκριβέστερος, πρέπει νὰ σημειώσω τὸ ἑξῆς :

Οὐχὶ ἀπλῶς αἱ σπουδαὶ τῆς κλασσικῆς, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς, γραμματείας ὡς μέσον ἀποκτήσεως τοῦ ἰδεολογικοῦ ἢ νοηματικοῦ περιεχομένου τῆς γραμματείας ταύτης, ἀλλ' ἢ διὰ τῶν σπουδῶν ἄμεσος ἐπαφὴ πρὸς τὴν γραμματείαν, ἢ γνώσεις μὲ τὰ ἀριστουργήματα τῆς γραμματείας ὡς ἀριστουργήματα, καὶ ἢ ἐπίδρασις τούτων ἐβάρυνεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ εἰρημένου μεγίστου ἐπιτεύγματος.

Τὴν ἄποψιν ταύτην καθιστᾷ σαφεστέραν ἢ περισσότερον, τοῦλάχιστον ἐξωτερικῶς, γνωστὴ περίπτωσις τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ τῆς περιόδου τοῦ οὐμανισμοῦ.

Λέγω, ἐξωτερικῶς γνωστή, διότι ἐξαιρουμένων ἐλαχίστων ἐκ μὲν τῶν προδρομῶν, τοῦ *Petrarca*, ἐκ δὲ τῆς κυρίως περιόδου, τοῦ Ἐράσμου καὶ τοῦ *Thomas Morus*, οἱ πλεῖστοι τῶν πράγματι μεγάλων ἢ καὶ μεγίστων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, παραμένουσι καὶ σήμερον ἀκόμη, ὅτε ἤρχισε νὰ ἀκμάζη ἰδίᾳ σχετικὴ ἐπιστήμη, ἢ καλουμένη νεολατινικὴ φιλολογία, ἀπλᾶ σεβαστὰ ὀνόματα, περὶ τῶν ὁποίων ἰσχύει ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶπε κάποτε ὁ Βολταῖρος περὶ τοῦ *Dante*. Ὁ Βολταῖρος εἶπεν: ὅλοι ἐπαινοῦν τὸν *Dante*, ἀλλ' οὐδεὶς ἔχει ἀναγνώσει αὐτόν!

Ὅλοι γνωρίζομεν καὶ ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ οὐμανισμοῦ ἢ τῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι — τὸ δεικνύει καὶ τὸ ὄνομά της — ὅτι κατ' αὐτὴν ἀνεγεννήθησαν τὰ γράμματα τὰ ἀρχαῖα, *renatae litterae*.

Ἄλλ' ὁ ὀρισμὸς οὗτος προσκρούει εἰς τὰ πράγματα: Οὐδέποτε

ἀπέθανον ἢ ἔσβησαν τὰ ἀρχαῖα γράμματα. Οἱ κλασσικοὶ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Κικέρων, ὁ Τίτος Λίβιος, ὁ Βεργίλιος, ὁ Ὀράτιος, ὁ Ὀβίδιος, ὁ Τερέντιος, ὁ Πέρσιος καὶ ἄλλοι, ἦσαν οἱ σχολικοὶ συγγραφεῖς καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα εἰς τὴν Δύσιν, ἡ δὲ φιλοσοφία τῆς Δύσεως ἐστρέφετο, ὡς γνωστόν, περὶ τοὺς δύο μεγίστους φιλοσόφους τῆς ἀρχαιότητος, τὸν Ἀριστοτέλη κατὰ πρῶτον λόγον καὶ τὸν Πλάτωνα, μολονότι κυρίως ἐκ μεταφράσεων.

Ὁ μαθητὴς ἢ σπουδαστὴς ὄφειλε καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα νὰ μανθάνῃ γραμματικὴν καὶ λογοτεχνίαν.

Ἐπειδὴ ὁμιλῶ περὶ τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὴν Εὐρώπην, περιώρισα τὰ παραδείγματα εἰς τὴν λατινικὴν γραμματείαν.

Ὁφείλε νὰ μανθάνῃ — λέγω — τελείως τὴν γραμματικὴν, τὴν διαλεκτικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν, εἰς πάσας δὲ τὰς λεπτομερείας αὐτῆς τὴν γραμματικὴν, τὴν πρώτην τῶν ἑπτὰ *artes liberales*, «*la prima arte*» κατὰ τὴν φράσιν τοῦ *Dante* (*Pur.* 12,138).

Ἡ δὲ γραμματικὴ ἤδη ἀπὸ τοῦ Κοϊντιλιανοῦ (1, 4, 2) ὡς *Scientia recte loquendi et poetarum enarratio*, ὅπερ ἔχει πάλιν τὴν πηγὴν του εἰς τὴν Ἑλλάδα, καθίστα τὸν σπουδάζοντα ἱκανὸν νὰ γράφῃ καὶ νὰ ὁμιλῇ ἀπταιστως τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ νὰ κατέχῃ τὰ κλασσικὰ κείμενα, καὶ οὐχὶ μόνον ὅσα ἐμνημόνευσα πρὸ ὀλίγου, ἀλλὰ κατὰ ἐποχὰς πολὺ περισσότερα.

Τέλος καθίστα τὸν σπουδάζοντα ἱκανὸν ποιητὴν ἢ καὶ ρήτορα, ἢ γενικώτερον λογοτέχνην. Κατὰ τὸν Στέφανον, τὸν Ἐπίσκοπον τοῦ *Tournai* (1128-1203), ἡ μύησις εἰς τὴν ποίησιν καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ποιητοῦ γίνεται διὰ τῆς γραμματικῆς. Ἡ βοήθεια τῆς Γραμματικῆς εἶναι τόσον ἀποφασιστικὴ, ὥστε καθιστᾷ τὸν ὑπ' αὐτῆς βοηθούμενον κεκοσμημένον δι' ὅλων τῶν δώρων τῶν ἐννέα Μουσῶν:

*Venit ad Grammaticae Poesis hortatum
ut, quem primum fecerat illa litteratum,
hec, novem Pyeridum trahens comitatum
prosa, rithmo, versibus faciat ornatum.*

Καὶ κατὰ τὸν ὀλίγον νεώτερον (1135—μετὰ τὸ 1189) περίφημον ποιητὴν *Walter de Châtillon* ὁ ποιητὴς εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι γνώστης βαθὺς τῆς γλώσσης καὶ τῆς λογοτεχνίας. Μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν τῶν λεγομένων *trivium* διεκδικεῖ ἡ Γραμματικὴ ὡς θεμελιώτρια τὸ πρωτεῖον, ὑπὸ ταύτην στρατεύεται ὁ χορὸς τῶν ἐν μέτρῳ γραφόντων.

*inter artes igitur, que dicuntur trivium,
fundatrix grammatica vendicat principium,
sub hac chorus militat metricæ scribentium.*

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκμαθήσεως τοῦ διαμορφωθέντος ὑπὸ τοῦ *Boethius quadrivium*, ἥτοι τῆς μουσικῆς, ἀριθμητικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας, καὶ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ὡς *trivium* γνωστοῦ, ἥτοι τῆς γραμματικῆς, τῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς ρητορικῆς, συνετέλεσεν ὥστε νὰ μελετῶνται ὅσον τὸ δυνατόν περισσότεροι συγγραφεῖς.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνος—τότε τὸ πρόγραμμα τῆς μορφώσεως ἐδείκνυε τὸ δίστιχον

*Grammatica loquitur; Dialectica vera docet; Rhetorica verba ministrat;
Musica canit; Arithmetica numerat; Geometria ponderat; Astronomia
colit astra—*

οἱ μελετώμενοι συγγραφεῖς ἦσαν ἀπιθάνως πολλοὶ καὶ ἐπομένως γνωστοί.

Βεβαίως κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ οὐμανισμοῦ ἢ τῆς ἀναγεννήσεως ἢ, ἐὰν θέλωμεν, περὶ τὸ 1400 ἔγινε γνωστὸν εἰς τὴν Δύσιν σημαντικώτατον μέρος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, πρὸ πάντων τῆς ποιήσεως: Ὁ Ὅμηρος, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστὸς μέχρι τότε μόνον διὰ τῆς *Ilias Latina*, συντόμου παραφράσεως τῆς Ἰλιάδος, γενομένης τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα εἰς 1070 ἑξαμέτρους, οἱ τραγικοί, οἱ λυρικοί.

Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πεζογράφων οἱ ἱστορικοὶ ἔγιναν γνωστοὶ εἰς τὴν Δύσιν μόνον μετὰ τὸ 1400.

Ἀλλ' ἡ ἀνακάλυψις τοῦ μέρους τούτου τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας

ὑπὸ τῆς Δύσεως, δὲν βαρύνει τόσον, ὡς ἔδειξα, ἵνα δικαιολογήσῃ τὸ κοινῶς παραδεδεγμένον ὡς βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ᾽Αναγεννήσεως ἢ τοῦ οὐμανισμοῦ, ὅτι δηλαδὴ πρόκειται περὶ ᾽Αναγεννήσεως τῆς κλασσικῆς γραμματείας.

Καὶ ἡ γραμματεία αὕτη καὶ αἱ σπουδαὶ ταύτης οὐδέποτε περιέπεσαν εἰς λήθην.

Καὶ τοῦτο, βεβαίως, δεικνύει τὴν *Perennitatem* αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ ὑπὸ τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἀνέφερα ὡς κύριον καὶ κατὰ τὴν ἰδικήν μου γνώμην χαρακτηριστικὸν αὐτῶν, δηλ. ὡς δύναμιν, ἣτις ἐβοήθησεν ἀποφασιστικῶς τὴν πεπολιτισμένην ἀνθρωπότητα εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν μεγίστων ἐπιτευγμάτων αὐτῆς.

Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἄλλα εἶναι τὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἐξηγοῦσι καὶ δικαιολογοῦσι τὴν περίοδον τῆς ᾽Αναγεννήσεως ἢ τοῦ Οὐμανισμοῦ, ὡς μίαν τῶν σημαντικωτάτων περιόδων τῆς παγκοσμίου Ἱστορίας :

Κατὰ τὸν 12^{ον} καὶ 13^{ον} αἰῶνα σημειοῦται μία στροφή τοῦ πνεύματος, — πρόκειται περὶ τῆς σχολαστικῆς περιόδου —, ἡ ὁποία ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα μεταβολὴν τῆς κατευθύνσεως καὶ μεταλλαγὴν τῶν σκοπῶν τῆς ἐρεῦνης τῆς γλώσσης. Οἱ περισσότερον κορυφαῖοι εἰς τὸν τομέα τοῦτον εἶναι ὁ *Eberhard de Béthune* καὶ ὁ *Alexander de Villa dei (Villedieu* τῆς Νορμανδίας).

Τὸ ἔργον τοῦ πρώτου, *Grecismus*, ἐπιγραφὴν οὕτως οὐχὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὅστις ἠγνῶει παντελῶς ἢ ἐγνώριζεν ἐλάχιστα μόνον τὴν ἐλληνικὴν, ἀλλ' ὑπὸ ἀντιγραφέως, ἐπειδὴ τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἐρμηνεύει ἐλληνικὰς λέξεις, χρησιμοποιουμένας ὑπὸ τῆς λατινικῆς, ἐπιδιώκει τὴν ἐρμηνείαν τῶν γλωσσικῶν φαινομένων ἐκ τῶν κανόνων τῆς λογικῆς.

Δύο ἢ τρία ἔτη προηγουμένως (τὸ 1199) εἶχεν ἐτοιμασθῆ καὶ διαδοθῆ τὸ περίφημον *Doctrinale* ἢ *Doctrinale puerorum* τοῦ *Alexander de Villa dei*, τὸ ὁποῖον ἔπεσεν ὡς βόμβα εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐπιστήμης.

Πρὸ πάντων τοῦτο τὸ ἔργον θεωρεῖ τὴν γλῶσσαν ὡς σύνολον

λογικῶν φαινομένων καὶ συνδυάζει τὴν γραμματικὴν πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς καλουμένης *Grammatica Speculativa*, εἰς ἣν ὑπάγονται πλεῖσται ἄλλαι ἐπιστῆμαι, ὡς τὸ κανονικὸν δίκαιον.

Τὸ *Doctrinale* προεκάλεσεν εὐρεΐαν πνευματικὴν κίνησιν, εἰς Παρισίους ἐγίνοντο περὶ αὐτοῦ πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις, ἐγράφοντο ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα κυκλοφοροῦντα συνημμένως μετὰ τοῦ ἔργου ἢ χωριστά, ὡς ἡ περίφημος γλῶσσα *Admirantes quondam philosophi*.

Τὸ πρῶτον συστηματοποιοῦν τὰς νέας θεωρίας ἔργον, τὸ νέον σύστημα, ἀφορμώμενον ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν *Thomas Aquinas* (1224/25 - 1275) ἢ τὸν *Duns Scotus* (1265 - 1308) ἢ τὸν *Albertus* τὸν *Σάξωνα* (περίπου 1316 - 1390) ἢ καὶ εἰς ἄλλους, ἐπιγράφεται *De modis significandi*. Οἱ ὁπαδοὶ καὶ διδάσκαλοι τῶν νέων θεωριῶν ἐκαλοῦντο *modistae*.

Αἱ νέαι αὗται θεωρίαι ἀπεμάκρυναν τὸ πνεῦμα ἀπὸ τῶν ἀρχαίων κειμένων ὡς ἔργων τέχνης, εἰς τοσοῦτον δὲ βαθμόν, ὥστε εἰς τὰ διδακτικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς δὲν ὑπάρχει πλέον ἢ πλουσία χρησιμοποίησις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, πρὸ πάντων τῶν λογοτεχνῶν, ἢ ὅποια παρατηρεῖται μέχρι καὶ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος.

Ὀλοκληροῦται οὕτω ἡ χαρακτηρίζουσα τὸν Μεσαίωνα ἀπουσία τῆς θεωρήσεως τῶν κλασσικῶν κειμένων ὡς αἰσθητικῶν δημιουργημάτων.

Καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν ὡς διεθνῆς καὶ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ποιήσεως ἀκόμη ἢ λατινική, ἀλλ' αὕτη ἦτο οὐχὶ ἢ καθαρὰ λατινική, ἦτο ἢ συνέχεια τῆς λατινικῆς τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ἀρχαιότητος.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φιλοσοφίας τὸ κυριαρχοῦν ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἢ Σχολαστική, ἐνδιεφέρετο ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν φυσικὴν καὶ τὴν διαλεκτικὴν. Ἡ ἠθικὴ, ἣτις ἐκαλεῖτο *moralis philosophia* καὶ ἀνῆκε καὶ τότε, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα

καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἦτο ἐντελῶς παρημελημένη.

Εἰς τὴν φυσικὴν ἀνῆκε καὶ ἡ μεταφυσικὴ, εἰς τὴν λογικὴν ἀνῆκε καὶ ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ γνωσιοθεωρία.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τὰ *artes liberales* ἐθεραπεύοντο κυρίως εἰς τὰ πανεπιστήμια ἡ λογικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ φυσικὴ.

Ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ρητορικὴ δὲν ἠξιοῦντο πλέον σπουδαίας ἢ ἀνωτάτης καλλιτεργείας. Ἐθεραπεύοντο κυρίως εἰς κατωτέρας σχολάς.

Οἱ Σχολαστικοὶ ἐκαλοῦντο *dialectici* καὶ *logici*, κυρίως δὲ *physici*. Οἱ καλλιτεροῦντες τὴν γραμματικὴν καὶ μελετῶντες τὴν λογοτεχνίαν περιφρονητικῶς *grammatici*.

Ὡς ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς σχολαστικῆς κινήσεως ἐγεννήθη συγχρόνως πρὸς ταύτην ὁ οὐμανισμὸς.

Πρῶτον ὡς κίνησις ἐναντίον τῆς εἰς παρεφθαρμένην λατινικὴν γραφομένης ἐπιστήμης καὶ λογοτεχνίας. Οἱ οὐμανισταὶ ἐπέδιωκον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κλασσικῆς, καθαρᾶς λατινικῆς γλώσσης.

Τὸ χαρακτηριστικώτερον ἴσως παράδειγμα πρακτικῆς ἐκδηλώσεως τῶν τάσεων τοῦ οὐμανισμοῦ ἢ τῆς Ἀναγεννήσεως ἀποτελεῖ ὁ *Petrarca* (1304 - 1374).

Ἡμεῖς σήμερον ἀποδίδομεν μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὴν ποιήσιν του τὴν γεγραμμένην εἰς τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν. Ἄλλ' εἰς τὴν ἐποχὴν του ὄφειλε τὴν μεγίστην αὐτοῦ φήμην εἰς τὰ ἔργα του τὰ γεγραμμένα εἰς τὴν κλασσικὴν λατινικὴν, τὴν λατινικὴν τοῦ Κικέρωνος, ὡς τὸ ἔπος *Africa*, τὰ ἔργα *Eclogae* καὶ *Epistolae metricae*, εἰς τοὺς ἀγῶνάς του ὑπὲρ τῆς λογοτεχνίας τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ τὰς διαμαρτυρίας του ἐναντίον τῶν Φυσικῶν, δηλαδὴ τῶν σχολαστικῶν.

Τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα θεωρητικῆς ἐκδηλώσεως τοῦ Οὐμανισμοῦ ἢ τῆς Ἀναγεννήσεως ἐναντίον τῶν σχολαστικῶν εἰς τὸν τομέα τῆς γλώσσης καὶ τῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ ὁ *Lorenzo della Valle*, συνήθως ὡς *Lorenzo Valla* γνωστὸς (1407 - 1457).

Ὁ συγγραφεὺς οὗτος τοῦ πολυκρότου ἔργου *De falso credita et*

ementita Constantini donatione, συγγραφεὺς πολλῶν φιλοσοφικῶν δοκιμῶν, θρησκευτικῶν καὶ ἱστορικῶν ἔργων, μεταφραστῆς τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδου, κριτικὸς τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὸ ἐλληνικὸν κείμενον, εἶναι ὁ θερμότερος καὶ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος τῶν λατινικῶν τῶν οὐμανιστῶν ἢ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὀφείλει τὴν τεραστίαν καὶ ἀδιαφιλονίκητον φήμην αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον του *De elegantia linguae latinae I-VI* ἢ ἀκριβέστερον *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*.

Τὸ ἔργον εἶναι κυρίως μία ἀτελεύτητος σειρὰ παρατηρήσεων ἢ μικρῶν πραγματειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐρευνᾶται, τί εἶναι τὸ γνησίως λατινικὸν καὶ τί τὸ νόθον.

Ἀπὸ αἰῶνων, ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς, καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν του, ἐξαιρουμένων τῶν διδασκάλων του *Aurista* καὶ *Bruni*, δὲν γράφεται ἡ καλή, ἡ γνησία λατινικὴ γλῶσσα. Οἱ μεσαιωνικοὶ γραμματικοὶ εἶναι βάρβαροι.

Οἱ σύγχρονοὶ του καὶ οἱ παλαιότεροι, γράφει, ἀγνοοῦν δύο χιλιάδας ζητήματα, τὰ ὁποῖα φέρει εἰς φῶς διὰ τοῦ ἔργου του.

Στρέφεται ἐναντίον τῆς ἀντιλήψεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας τῆς γλώσσης ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν καὶ ἐπομένως ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὁ *Lorenzo Valla* εἶναι ὁ πρῶτος χαρακτηρίσας τὰ μεσαιωνικὰ λατινικὰ ὡς λατινικὰ τῶν μαγειρείων.

Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνοθεύτου γνησίας λατινικῆς εἶναι δι' αὐτὸν ὁ Κικέρων καὶ ὁ Κοϊντιλιανός, ἔπειτα δὲ ὁ Τίτος Λίβιος καὶ ὁ Βεργίλιος.

Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ *Lorenzo Valla*, τοῦ μεγαλυτέρου θεωρητικοῦ πνεύματος τοῦ οὐμανισμοῦ, ἐθεωρήθησαν ἐπὶ μακρὸν ἀναντίρρητοι καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν στροφὴν πρὸς τὴν μελέτην τῶν κλασσικῶν λογοτεχνημάτων ὡς αἰσθητικῶν δημιουργημάτων.

Παραλλήλως καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἤδη τῆς κινήσεως τῶν σχολαστι-

κῶν σημειοῦται ἀντίδρασις ἐναντίον τῆς ὑπ' αὐτῶν μονομεροῦς θεραπείας τῆς λογικῆς καὶ τῆς φυσικῆς.

Τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιδράσεως κάμνει ὁ *Iohannes ἐκ Salisbury* (περὶ-που 1115 - 1180). Θεωρεῖται καὶ δικαίως ὡς ὁ ἰδρυτὴς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οὐμανισμοῦ.

Ἡ ἀντίδρασις τοῦ ἐναντίον τῶν ἀντιλήψεων τῶν σχολαστικῶν γίνεται ἐν τῷ προσώπῳ ἑνὸς *Cornificius*, ὁ ὁποῖος δὲν ἐταυτίσθη ἀκόμη ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης.

Ὁ *Cornificius* αὐτὸς ἐθεώρει τὴν ρητορικὴν περιττὴν, ἤθελε μόνον τὴν φιλοσοφίαν.

Εἰς ταῦτα ἀντιτάσσει ὁ *Iohannes ἐκ τοῦ Salisbury* ὅτι ἡ ρητορικὴ εἶναι ἡ γόνιμος ἔνωσις τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ἔνωσις κρατεῖ ἐν ἀρμονίᾳ τὴν ἀνθρωπίνην κοινωσίαν. Ὅστις ζητεῖ νὰ χωρίσῃ τὴν λογικὴν ἀπὸ τῆς γλώσσης, νὰ διαλύσῃ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ γενομένην ἔνωσιν — καὶ αὐτὸ πράττουσιν οἱ σχολαστικοὶ — εἶναι ἐχθρὸς τῆς κοινωσίας (*hostis publicus*). Ὁ χωρισμὸς θὰ ἐσήμαινε καταστροφὴν τῆς μορφώσεως, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωσίας (*omnia liberalia studia*), ἐπειδὴ ἡ λογικὴ καὶ ὁ λόγος, ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ γλῶσσα, ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς κοινωσίας.

Ὁ *Iohannes* ἀνατρέχει ἐν τοῖς ζητήμασι τούτοις εἰς τὸν *Κικέρωνα* (*de officiis* 1,50 καὶ *de oratore* 3,56 κ.έ.).

Εἰς τὸ περιφημότερον ἔργον τοῦ *Policraticus* (περὶ τὸ 1170), ἦτοι περὶ τοῦ πολιτικοῦ, πραγματεύεται ἀπὸ ὑψηλῆς ἠθικῆς σκοπιᾶς τὰς ἀρχὰς τοῦ κράτους, τῆς πολιτείας, καὶ δίδει τὴν ἀρμόζουσαν ὑψηλὴν θέσιν εἰς τὴν παραμελουμένην ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν ἠθικὴν, τὴν *moralis philosophia*, στηριζομένην εἰς τὰ *exempla* καὶ τοὺς *auctores* τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ στροφὴ πρὸς τὴν μελέτην τῶν *exempla* καὶ τῶν *auctores*, δηλ. τὰ *studia humaniora*, θέτουσι πάλιν ὡς κεντρικὸν πρόβλημα τοῦ πνεύματος τὸν ἀνθρώπον, τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, πρὸ πάντων δὲ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς πολιτείας, καὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἢ μόρ-

φωσιν ἐνὸς προγράμματος πολιτισμοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ οὐμανισμοῦ ἢ τῆς ᾽Αναγεννήσεως.

Τὸ πρόγραμμα τοῦτο εὐρίσκομεν ἐκτὸς τῶν ἔργων τοῦ *Iohannes* ἐκ *Salisbury* εἰς τεσσαράκοντα περίπου ἀκόμη ἔργα τοῦ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος ὑπὸ μορφὴν πολιτικοῦ μυθιστορήματος ἀσχολουμένου περὶ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς ἰδανικοῦ τύπου ἡγεμόνων, κυρίως δὲ τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν καὶ τοῦ τρόπου διακυβερνήσεως τῶν χωρῶν των.

Τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι κυρίως γνωστὰ ὡς πηγαὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Μεσαίωρος, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἀσχολοῦνται εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς *moralis philosophia*.

Οἱ οὐμανισταὶ τοῦ 15^{ου} καὶ 16^{ου} αἰῶνος πραγματεύονται τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς θέματα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀναφορᾶς εἰς τοὺς *auctores* καὶ τὰ *exempla*. Εἰς τὸ ἔργον π.χ. τοῦ *Erasmus Institutio principis christiani* παρατηρεῖται κατὰ τὴν φράσιν εἰδικοῦ «δουλικὴ ὁμοιότης» πρὸς τὰ εἰρημένα ἔργα τοῦ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος.

᾽Ακόμη καὶ ἡ ἀνακάλυψις νέων πηγῶν, ὡς τὰ ᾽Ηθικὰ τοῦ Πλουτάρχου καὶ οἱ Νόμοι τοῦ Πλάτωνος, τὰ πολιτιστικὰ καὶ πολιτικὰ ἰδεώδη παραμένουσι τὰ αὐτά, εἰ καὶ λαμβάνουσι δημοκρατικωτέρας ἀποχρώσεις.

Ἡ στροφὴ ἐπομένως πρὸς τὴν καθαρὰν λογοτεχνίαν, ἢ, ἂν θέλωμεν, ἢ ἐκ νέου ἀνακάλυψις ταύτης — διὰ τοῦτο οἱ οὐμανισταὶ ὠνόμαζον ἐαυτοὺς *poetae* εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν, τοὺς σχολαστικούς, τοὺς *Logici* — καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἐναντίον πάλιν τοῦ ἀφηρημένου φορμαλισμοῦ τῶν σχολαστικῶν, τὰ δύο ταῦτα οὐσιωδέστατα καὶ μέγιστα ἐπιτεύγματα τῆς ᾽Αναγεννήσεως καὶ ἐν συνεχείᾳ μέχρι καὶ σήμερον προσδιοριστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης, ἐγένοντο διὰ τῶν *studia humaniora*.

Σήμερον τὰ *studia humaniora*, τὰ *perennia* — ἐλπίζω ὅτι ἐδείχθη τοῦτο διὰ τῆς κάπως διεξοδικῆς ταύτης ἀναπτύξεως — ἀποτελοῦσιν ἐκ

τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς ἡμῶν περιορισμένον τομέα δραστηριότητος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἄλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει μείωσιν αὐτῶν. Ποιοτικῶς εὐρίσκονται εἰς τὴν ὑψηλοτέραν στάθμην εἰς τὰς πλείστας χώρας τοῦ κόσμου.

Ἄλλὰ καὶ ἐκεῖ, ὅπου εὐρίσκονται εἰς χαμηλὴν στάθμην ἢ εἰς μονομέρειαν καὶ διάλυσιν, ὑπάρχουσιν ἰδρύματα, τὰ ὅποια δύνανται καὶ πρέπει, ἀφοῦ τὰ *studia humaniora* ἐγγυῶνται τὴν διατήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ, πρέπει νὰ ἀποβῶσι τὰ κέντρα αὐτῶν.

«Ἡ Ἀκαδημία», διεκήρυξεν ὁ μέγας φιλόλογος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος *Friedrich Wilhelm Thiersch*, ὁ θερμῶς ἐνδιαφεροθεὶς διὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀνεξαρτησίαν, «εἶναι τὸ ἄσυλον τῶν κλασσικῶν καὶ φιλολογικῶν σπουδῶν, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ ἀποκρούονται ἐπιθέσεις τῆς βαρβαρότητος».
